

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Τόμ. 12, Αρ. 2 (2023)

Εκπαίδευση και μάθηση σε μουσειακά περιβάλλοντα

‘Δια-πόλις’: Ο Άλλος ως Εαυτός και ο Εαυτός ως Άλλος. Από τη Διαλογική Κατανόηση στη Στοχαστική Δράση και την Αξιολογική Επίγνωση

Σίμος Παπαδόπουλος, Χρυσαιγή Γλένη, Αγνή Καραγιάννη

doi: [10.12681/hjre.34735](https://doi.org/10.12681/hjre.34735)

Copyright © 2023, Σίμος Παπαδόπουλος, Γλένη Χρυσαιγή, Αγνή Καραγιάννη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Σ., Γλένη Χ., & Καραγιάννη Α. (2023). ‘Δια-πόλις’: Ο Άλλος ως Εαυτός και ο Εαυτός ως Άλλος. Από τη Διαλογική Κατανόηση στη Στοχαστική Δράση και την Αξιολογική Επίγνωση. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 12(2), 102–111. <https://doi.org/10.12681/hjre.34735>

‘Δια-πόλις’: Ο Άλλος ως Εαυτός και ο Εαυτός ως Άλλος. Από τη Διαλογική Κατανόηση στη Στοχαστική Δράση και την Αξιολογική Επίγνωση

Σίμος Παπαδόπουλος^α, Χρυσανγή Γλένη^β, Αγνή Καραγιάννη^γ

^α Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

^β Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα ΦΠΨ

^γ Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Περίληψη

Το Πολιτιστικό Πρόγραμμα «Ο Άλλος ως Εαυτός και ο Εαυτός ως Άλλος: Από τη διαλογική κατανόηση στη στοχαστική δράση και την αξιολογική επίγνωση» αποσκοπούσε στην αποδοχή της διαφορετικότητας, υπό το πρίσμα της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, μέσω αξιοποίησης της τέχνης και του πολιτισμού σε πολυπολιτισμικό περιβάλλον, με συμμετοχή καλλιτεχνών και εμπυχωτών. Αναπτύχθηκε με παιδιά από διαφορετικούς τόπους, που εκφράστηκαν καλλιτεχνικά, μέσω του θεάτρου, της εικαστικής δημιουργίας και της ψηφιακής τεχνολογίας, σχετικά με το πώς βλέπουν τους άλλους τόπους, με βάση τα πολιτισμικά ερεθίσματα του δικού τους τόπου μέσα από τις αναφορές στην τοπική ιστορία ή από τα μουσειακά εκθέματα που αφορούν σε ‘αφηγήσεις’ ζωής. Οι εμπυχωτικές δράσεις των συντελεστών, μέσω των τεχνών, αφενός στόχευαν στη συνάντηση με τον ‘άλλο’, στο πλαίσιο της πόλης που ζει, αφετέρου πρόσφεραν στα παιδιά τη δυνατότητα βιώματος του εαυτού, μέσα από τα επιλεγμένα μουσειακά εκθέματα. Με διαπολιτισμικό κριτήριο τη θεώρηση της ‘άλλης άποψης’, το Πρόγραμμα, το οποίο διήρκεσε τρεις μήνες κατά το εκπαιδευτικό έτος 2021-2022, καλούσε σε διαπολιτισμική σύμπραξη τρία μουσεία σε τρεις πόλεις της Ευρώπης: α. την Αλεξανδρούπολη, πόλη ευρισκόμενη σε ακριτική περιοχή της Ελλάδος, που ενώνει την Ευρώπη και Ασία (Ιστορικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης), β. την Αθήνα, γενέτειρα του ευρωπαϊκού πολιτισμικού γίγνεσθαι (Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης) και γ. τις Βρυξέλες, έδρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σήμερα (Μουσείο / Σπίτι Ευρωπαϊκής Ιστορίας¹).

Abstract

“The Other as Self and the Self as Other: From dialogic understanding to reflective action and assessment awareness” was a cultural programme which aimed at inquiring and accepting diversity, in the light of the Convention on Children’s Right, through art and culture in a multicultural environment, with the participation of artists and animators. Children living in three different cities participated in the programme expressing themselves artistically on how they see other places, through drama/theatre, art crafts and digital technology, based on the cultural stimuli of their own home land with reference on local history or the museum exhibits that relate to “life narratives”. The interpretative activities of the educators focused on enabling children to encounter the Other and the Self, through the study of historic and contemporary cultural artefacts. Having as an intercultural criterion the viewing of the “other aspect”, the programme, which lasted for three months (acad. year 2021-2022), created an intercultural synergy among three museums in three European cities: a. Alexandroupolis, a city in the borderland of Greece, which connects Europe and Asia (Historical Museum of Alexandroupolis), b. Athens, the birthplace of the European culture (National Museum of Contemporary Art) and c. Brussels, the chair of European Union (House of European History).

© 2023, Σίμος Παπαδόπουλος, Χρυσανγή Γλένη, Αγνή Καραγιάννη
Άδεια CC-BY-SA 4.0

Λέξεις-κλειδιά: διερευνητική δραματοποίηση, μουσεία, παιδιά ως συμμετέχοντες, διαφορετικότητα, μουσειακό πρόγραμμα

Key words: inquiry drama, museums, children as museum participants, diversity, museum programme

¹ Πρόκειται για το House of European History.

Εισαγωγή – Φυσιογνωμία Προγράμματος

Το Πολιτιστικό Πρόγραμμα «*Ο Άλλος ως Εαυτός και ο Εαυτός ως Άλλος: Από τη διαλογική κατανόηση στη στοχαστική δράση και την αξιολογική επίγνωση [‘Dia-Polis’. The Other as Self and the Self as Other. From Dialogic Understanding to Reflection on Action and Value Judgement]*»² αποσκοπούσε στην αποδοχή της διαφορετικότητας, μέσω αξιοποίησης της τέχνης και του πολιτισμού σε πολυπολιτισμικό περιβάλλον, με συμμετοχή καλλιτεχνών και εμπνηχωτών. Αναπτύχθηκε με παιδιά από διαφορετικούς τόπους, που εκφράστηκαν καλλιτεχνικά, μέσω του θεάτρου, της εικαστικής δημιουργίας και της ψηφιακής τεχνολογίας, σχετικά με το πώς βλέπουν τους άλλους τόπους, με βάση τα πολιτισμικά ερεθίσματα του δικού τους τόπου.

Από αυτήν την άποψη, η διαπολιτισμική επικοινωνία και ο αναστοχασμός αποτέλεσαν το θεωρητικό πλαίσιο, ενώ ταυτόχρονα συνιστούσαν διαρκείς στόχους του Προγράμματος. Οι εμπνηχωτικές δράσεις των συντελεστών, μέσω των τεχνών, αφενός στόχευαν στη συνάντηση με τον ‘άλλο’, στο πλαίσιο της πόλης που ζει, αφετέρου πρόσφεραν στα παιδιά τη δυνατότητα βιώματος του εαυτού, μέσα από τα επιλεγμένα μουσειακά εκθέματα.

Η Παιδαγωγική του Θεάτρου στο Μουσείο

Η Παιδαγωγική του Θεάτρου, ως επιστημονικός κλάδος, με διεπιστημονική υπόσταση (Παπαδόπουλος, 2010), θεμελιώνει τον ανθρωπιστικό και κοινωνικο-πολιτικό προσανατολισμό των επιστημών και των τεχνών (βλ. Edmiston, 2014; Heathcote & Bolton, 1995; Neelands & Goode, 2015; Nicholson, 2005, 2009; O’Toole, 1992, 2006). Με κύρια στόχευση την ανάπτυξη της δραματικής ευφυΐας (dramatic intelligence) (Gardner, 1985), αξιοποιούνται θεατροπαιδαγωγικές / διδακτικές προσεγγίσεις για προσωπική ενδυνάμωση και χειραφετική μάθηση στην ομάδα (Παπαδόπουλος, 2021). Βασικό κριτήριο στη μαθησιακή διαδικασία αποτελεί ο βιωματικός και διερευνητικός χαρακτήρας των γνωστικών περιβαλλόντων (Wood, 2010).

Υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής του Θεάτρου η Διερευνητική Δραματοποίηση (Inquiry Drama Method) προτείνεται ως μέθοδος δραματικής διερεύνησης της υπαρκτικής, ψυχοκοινωνικής και κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας (Παπαδόπουλος, 2007), ενώ με τρόπο ολιστικό προωθεί τις δεξιότητες ζωής στα ακόλουθα εξελικτικά στάδια: i. τη δημιουργία ατμόσφαιρας ομάδας, ii. τη γνωριμία με το αρχικό περιβάλλον, iii. τη δημιουργία θεατρικού - νέου περιβάλλοντος, iv. τη σκηνική παρουσίαση του νέου δραματικού κειμένου, v. την τελική αξιολόγηση (Παπαδόπουλος, 2021).

Με βάση τα παραπάνω, η μουσειοπαιδαγωγική διάσταση της Διερευνητικής Δραματοποίησης αναδεικνύει τον διερευνητικό χαρακτήρα των μουσειακών περιβαλλόντων, μέσω ενίσχυσης της κατανόησης των συμμετεχόντων (Καραγιάννη, 2020). Έτσι, η Διερευνητική Δραματοποίηση στο Μουσείο (Inquiry Drama Method in Museum [IDMinM]) (Papadopoulos, Karagianni & Filippopoliti, 2022) εστιάζει στην ψυχοπαιδαγωγική και μαθησιακή λειτουργία, ενώ οι θεατροπαιδαγωγικές και δραματικές της αντιλήψεις παρουσιάζουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τις αντίστοιχες της Δραματοποίησης στο Μουσείο (Museum Drama)³. Και οι δύο παραπάνω μέθοδοι, με τη χρήση

². Συντονιστής του Προγράμματος ήταν ο Σ. Παπαδόπουλος: *Αναπλ. Καθηγητής Παιδαγωγικής του Θεάτρου, ΠΤΔΕ, ΔΠΘ*, ενώ ως βασικοί συντελεστές ανέλαβαν την εμπνήχωση των ομάδων στις τρεις πόλεις οι εξής: Χρ. Γλένη: *Δρ. Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*, Ει. Ευαγγελάτου: *Σκηνοθέτης- Ηθοποιός*, Αν. Ζαννή: *Δρ. Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*, Α. Καλαντζής: *Μουσικός*, Α. Καραγιάννη: *Δρ. Μουσειακής Αγωγής*, Ευ. Κατσαργάκη: *Δρ., Εγκληματολόγος*, Δ. Λαμπρέτσα: *Εικαστικός*, Ευ. Μάμαλη: *Υπ. δρ., Επιστημών Αγωγής*, Κ. Ορδουμποζάνης: *Φωτογράφος*, Αλ. Παπακόστα: *Δρ., ΕΑΠ, ΠΤΔΕ, ΕΚΠΑ*, Ξ. Ταβουλαρέα: *Ηθοποιός*, Δ. Τελειώνη: *MSc., MPhil. Μουσειακής Αγωγής*, Κλ. Φανουράκη: *Επικ. Καθηγήτρια Θεατρολογίας και Διδακτικής του Θεάτρου, ΤΘΣ, ΕΚΠΑ*, Αν. Φιλίππουπολίτη: *Επικ. Καθηγήτρια Μουσειολογίας, ΕΑΠ*.

³. Η δραματοποίηση στο μουσειακό περιβάλλον προτάσσεται και από το Ινστιτούτο Μάθησης των Falk & Dierking (2000: 194), καθώς «μετατρέπει τη στείρα γνώση και πληροφορία της μουσειακής έκθεσης σε βιωματική εμπλουτισμένη εμπειρία, στη συναισθηματική και κοινωνικοπολιτισμική και όχι μόνο στη διανοητική προσέγγιση των εκθεμάτων». Διεθνή Προγράμματα προτείνουν τον εμπλουτισμό της μουσειακής εμπειρίας με την παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων ή με ανοιχτές θεατρικές δράσεις του κοινού (Jackson & Kidd, 2008), ενώ ο διεθνής οργανισμός IMTAL (International Museum Theatre Alliance), σε συνεργασία με θεατρικές ομάδες

θεατρικών τεχνικών, ενθαρρύνουν την ενεργό και βιωματική συμμετοχή των επισκεπτών, με στόχο την έκφραση συναισθημάτων και σκέψεων, την καλλιέργεια των δεξιοτήτων τους (Jackson & Vine, 2013; Καραγιάννη & Παπαδόπουλος, 2019) και τη διερεύνηση ‘ανείπωτων’ ιστοριών (Fraser, 2004; Παπαδόπουλος & Καραγιάννη, 2021). Επιπλέον, εκτός από τη Δραματοποίηση στο Μουσείο, αναγνωρίζεται και το Μουσειακό Θέατρο (Museum Theatre), το οποίο ωστόσο εστιάζει το ενδιαφέρον του στο ανέβασμα παράστασης από επαγγελματίες ηθοποιούς, σε χώρους μουσείων και πολιτισμού, με στόχο την ανάδειξη σχετικών εκθέσεων (Bennett, 2012; Nikonanou & Venieri, 2017).

Η Μουσειοπαιδαγωγική θεμελιώνεται σε σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις και θεωρίες ανάπτυξης και μάθησης, που τις προσαρμόζει στα μουσειακά περιβάλλοντα (Φιλίππουπολίτη, 2015), ενώ η συνάντησή της με την Παιδαγωγική του Θεάτρου, μέσω της Διερευνητικής Δραματοποίησης, ενισχύει τον εφαρμοστικό χαρακτήρα της (Παπαδόπουλος & Φιλίππουπολίτη, 2019; Karagianni & Papadopoulos, 2019). Προς αυτήν την κατεύθυνση οι μουσειοπαιδαγωγικές δράσεις του Πολιτιστικού Προγράμματος ‘Δια-πόλις’, βασίστηκαν σε μεθοδολογικές προσεγγίσεις της Παιδαγωγικής του Θεάτρου.

Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Ετερότητα

Η διαπολιτισμική προσέγγιση στην εκπαίδευση γίνεται κατανοητή ως σύνθετη, αναγκαία και συνεχής διαπραγμάτευση ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες για ελευθερία, ισότητα και δικαιοσύνη (Μάρκου, 2020). Αποτελεί κίνημα μεταρρύθμισης της αγωγής με άξονες: i. την ενσυναίσθηση, ii. τη διαπολιτισμική επικοινωνία, iii. την ένταξη, iv. την κοινωνική συνοχή μέσω διασφάλισης ίσων ευκαιριών, v. την αναγνώριση του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα του σχολείου και των άνισων σχέσεων εξουσίας στην εκπαίδευση. Σε αυτό το πλαίσιο, η διαδικασία ένταξης προϋποθέτει την αναγνώριση της πολιτισμικής ετερότητας της κοινωνίας και την επιδίωξη αλληλεπίδρασης και συνεργασίας, με την αναγνώριση του δικαιώματος όλων των πολιτισμικών ομάδων για διατήρηση στοιχείων, που οι ίδιες θεωρούν χρήσιμα για τη ζωή και τη συνεισφορά τους στο γενικότερο πολιτισμικό γίνεσθαι της κοινωνίας υποδοχής (Μάρκου, 2010 & Παρθένης, 2020). Υπό το πρίσμα των παραπάνω θεωρήσεων, για έναν σκεπτόμενο πολίτη που δρα κριτικά και διαπολιτισμικά, βασικές διαστάσεις είναι οι ακόλουθες: ‘ενσυναίσθηση’, ‘κριτική στάση απέναντι στους ρόλους’, ‘ανοχή των αντιφάσεων’, ‘επικοινωνιακή ικανότητα’ (Habermas, 1994 & Krapmann, 1976).

Πολιτιστικό Πρόγραμμα: ‘Δια-πόλις’. Ο Άλλος ως Εαυτός και ο Εαυτός ως Άλλος

Στοχοθεσία

Η Διερευνητική Δραματοποίηση αποτέλεσε τη θεατροπαιδαγωγική μέθοδο για δραματική διερεύνηση των μουσειακών περιβαλλόντων, με στόχο τη βιωματική διερεύνηση του εαυτού και του άλλου, την ανάπτυξη συναφών δεξιοτήτων και τη δημιουργία νοημάτων (meaning making) και στάσεων (attitudes). Ταυτόχρονα, ζητούμενο αποτελούσε η διερεύνηση και η σταδιακή διαμόρφωση της ιστορικής και πολιτισμικής συνείδησης του σύγχρονου ενεργού Ευρωπαίου πολίτη με στοιχεία αυτοσεβασμού (εαυτός) και ετεροσεβασμού (άλλος-έτερος).

Επιμέρους στόχοι των δύο πρώτων πολιτιστικών - εκπαιδευτικών δράσεων ήταν –μέσα από τα μουσειακά εκθέματα– τα παιδιά (10-12 ετών) να διερευνήσουν την άποψη ότι κάθε τόπος έχει τη δική του ‘ιστορία’, να αντιληφθούν ότι τα μνημεία κάθε πόλης μεταφέρουν μνήμες, που συμβάλλουν στην ατομική και κοινωνική ταυτότητα των κατοίκων, να μελετήσουν τον τρόπο που ένα μουσείο και το ευρύτερο πολιτισμικό τοπίο συνιστούν φορείς ανάδειξης της ταυτότητας. Κατά την τελευταία προγραμματισμένη διαδικτυακή δράση-συνάντηση των ομάδων των τριών πόλεων, αναμενόταν τα παιδιά να επικοινωνήσουν μεταξύ τους, να μοιραστούν εμπειρίες και να αναδείξουν στοιχεία του εαυτού και του άλλου.

Με βάση τα παραπάνω, τα προσδοκώμενα αποτελέσματα του Πολιτιστικού Προγράμματος αφορούσαν στην καλλιέργεια ποικίλων δεξιοτήτων, ώστε τα παιδιά να ενισχύσουν το καλλιτεχνικό-

ή μεμονωμένους ηθοποιούς, διοργανώνει θεατρικές παραστάσεις και δρώμενα σε μουσεία, σε ιστορικά μνημεία και σε χώρους περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (π.χ. ζωολογικούς κήπους).

αισθητικό και διαπολιτισμικό τους κριτήριο, αναπτύσσοντας διαπολιτισμική επικοινωνία σε περιβάλλοντα τέχνης και πολιτισμού, ενώ κριτήρια αποτίμησής του συνιστούσαν η αναγνώριση, η διαλογική κατανόηση, η στοχαστική δράση και η αξιολογική επίγνωση της θέσης του ‘άλλου’.

Με δεδομένο ότι οι πόλεις αποτελούν ζωντανά μνημεία συνάντησης και αλληλεπίδρασης του εαυτού με τους άλλους σε όλες τις διαστάσεις ετερότητας (πολιτισμική, θρησκευτική, πολιτική, φυλετική, ενταξιακή), οι δράσεις στα μουσεία στόχευαν στο ταξίδι της κριτικής- διαπολιτισμικής συνάντησης, μέσω θέασης της πόλης του άλλου, όσο και στο βίωμα του εαυτού, μέσω διακαλλιτεχνικής (θεατρικής, εικαστικής, μουσικής, ψηφιακής) διερεύνησης των μουσειακών εκθεμάτων.

Προς αυτήν την κατεύθυνση η επιλογή της Αθήνας, της Αλεξανδρούπολης και των Βρυξελλών, ως πόλεων που λειτουργούν ως σταυροδρόμι πολιτισμών, αποτέλεσαν πεδία θέασης και βίωσης της ετερότητας, καθώς και της ομοιότητας με τους άλλους. Σημειώνεται, επίσης, ότι η διάχυση των δράσεων θα πραγματοποιούνταν μέσω ιστοσελίδας (<https://dia-polis.com>), που θα εμπλουτιζόταν με το σχετικό περιεχόμενο των δράσεων: φωτογραφικό υλικό, πληροφορίες (ελληνικά & αγγλικά) και αξιολογήσεις των βιωματικών δράσεων.

Οι παρεμβάσεις: Σχεδιασμός – Διεξαγωγή

Το Πολιτιστικό Πρόγραμμα διήρκησε τρεις μήνες (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος) κατά το εκπαιδευτικό έτος 2021-2022, με τη συνεργασία τριών φορέων: του Ιστορικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης, του Μουσείου Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου [House of European History] (Βρυξέλλες) και του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης [ΕΜΣΤ] (Αθήνα)⁴.

Με διαπολιτισμικό κριτήριο τη θεώρηση της ‘άλλης άποψης’, το Πρόγραμμα καλούσε σε διαπολιτισμική σύμπραξη τρία μουσεία σε τρεις πόλεις της Ευρώπης: α. την Αλεξανδρούπολη, πόλη ευρισκόμενη σε ακριτική περιοχή της Ελλάδος, που ενώνει την Ευρώπη και Ασία, β. την Αθήνα, γενέτειρα του ευρωπαϊκού πολιτισμικού γίνεσθαι και γ. τις Βρυξέλλες, έδρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σήμερα.

Κατά τις δυο πρώτες συναντήσεις του Προγράμματος (με χρήση προστατευτικής μάσκας, αμέσως μετά την επαναλειτουργία των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, λόγω του κορωνοϊού), μέσω διερευνητικής- θεατρικής και εικαστικής έκφρασης, τρεις ολιγομελείς ομάδες παιδιών στα τρία Μουσεία ανέπτυξαν τις καλλιτεχνικές δράσεις τους. Ειδικότερα, κάθε ομάδα παιδιών, στις συναντήσεις που διαρκούσαν 1½ - 2 ώρες, επεξεργάστηκε μια θεματική ενότητα, με βάση συγκεκριμένα εκθέματα του μουσείου της πόλης της. Οι θεματικές αφορούσαν στον ‘καθημερινό’ πολιτισμό μιας από τις άλλες πόλεις, μέσα από το ταξίδι του ‘εαυτού’ σε σχέση με τον ‘άλλο’, και μέσα από το ταξίδι της μνήμης για συνάντηση με τον ‘άλλο’. Έτσι, αναμέναμε ότι η ποικιλομορφία της πολιτισμικής έκφρασης θα καθίστατο ‘γέφυρα’ διαπολιτισμικής κατανόησης.

Κατά την τρίτη συνάντηση, οι ομάδες από την Αλεξανδρούπολη, την Αθήνα και τις Βρυξέλλες συναντήθηκαν σε κοινή καταληκτική, ψηφιακή εκδήλωση, για να παρουσιάσουν την παραστασιακή τους σύνθεση και τα πολυτροπικά τους κείμενα - δημιουργήματα, που αποτύπωναν την οπτική τους θεώρηση για τη δική τους και τις άλλες πόλεις: της Αλεξανδρούπολης για τις Βρυξέλλες, των Βρυξελλών για την Αθήνα και της Αθήνας για την Αλεξανδρούπολη.

Ειδικοί στόχοι των παρεμβάσεων ήταν, μέσω προσέγγισης των μουσειακών εκθεμάτων, τα παιδιά να διερευνήσουν και να κατανοήσουν:

- τρόπους ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων, με βάση τον τόπο, τον χρόνο και τα προσωπικά βιώματα κάθε μάρτυρα- σχολιαστή
- τη σημασία των προσωπικών εμπειριών στη διαμόρφωση ατομικής ταυτότητας
- τρόπους μετάβασης από την ατομική στη συλλογική ταυτότητα
- το αίσθημα του ανθρώπου για το ‘ανήκειν’ σε μια συλλογικότητα
- τρόπους χειραγώγησης της συλλογικής μνήμης και των αποτελεσμάτων της
- τη σημασία δεξιοτήτων συνεργασίας και να ασκηθούν στην απόκτησή τους.

Επίσης, να επικοινωνήσουν με παιδιά από άλλες πόλεις για ανταλλαγή εμπειριών.

⁴. Το Πολιτιστικό Πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού στο πλαίσιο του έργου της Αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρείας (ΑΜΚΕ) ‘Δρώντων Κάθαρσις’.

Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (Αθήνα)

Η επιλογή του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (ΕΜΣΤ) στην Αθήνα έγινε με γνώμονα τον πλουραλιστικό και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα του, που απέρρευε από το κεντρικό έκθεμα ‘το καράβι της ζωής μου’⁵ του Πιγα Καβακόν, προκαλώντας τη θετική ανταπόκριση των μαθητών της έκτης τάξης του 66^{ου} Δημοτικού Σχολείου Αθηνών, που συμμετείχαν στο Πρόγραμμα και, ήδη, πριν από έναν χρόνο, είχαν επισκεφθεί το Μουσείο. Ταυτόχρονα, το ΕΜΣΤ ανταποκρίθηκε πολύ θετικά στο αίτημα του Προγράμματός μας για συνεργασία, διαθέτοντας για τις δράσεις μας κατάλληλο προσωπικό, αίθουσες και εξοπλισμό. Μετά από ανοιχτή πρόσκληση, στο Πρόγραμμα συμμετείχαν δεκαέξι (16) μαθητές και μαθήτριες της Ε΄ τάξης του 66^{ου} Δημοτικού Σχολείου Αθηνών και ένας μαθητής του 1^{ου} Πειραματικού Γυμνασίου Αθηνών.

Με βάση το έκθεμα του Ι. Καμπακόφ, η προσέγγιση της ετερότητας και η θέαση του εαυτού μέσα από τη συνείδηση του ‘άλλου’ οργανώθηκε σε τρεις δια ζώσης συναντήσεις. Σε περιβάλλον εμπύχωσης τα παιδιά διερεύνησαν το έκθεμα, με βάση τις διαστάσεις του χρόνου: παρόν, παρελθόν, μέλλον.

Ο σχεδιασμός περιλάμβανε:

α. Πρώτη συνάντηση

- i. δημιουργία ατμόσφαιρας ομάδας
- ii. γνωριμία με το αρχικό περιβάλλον
(παρατήρηση του εκθέματος και αναζήτηση του παρελθόντος και του παρόντος του μηνύματος τόσο του εκθέματος, όσο και της πορείας του καλλιτέχνη- δημιουργού)
- iii. δημιουργία θεατρικού - νέου περιβάλλοντος
(εικαστική, θεατροπαιδαγωγική διερεύνηση των βιωμάτων, διαμορφωτική αξιολόγηση, φωτογράφιση της ομάδας)

β. Δεύτερη συνάντηση

- i. γνωριμία με το αρχικό περιβάλλον
(παρατήρηση εκθεμάτων / το καράβι της ζωής μου / γνωριμία με τον Δ. Κανά)
- ii. δημιουργία θεατρικού - νέου περιβάλλοντος
(θεατροπαιδαγωγική, μουσική, εικαστική διερεύνηση των βιωμάτων, ψηφιακή σύνδεση με την ομάδα των παιδιών από την Αλεξανδρούπολη, διαμορφωτική αξιολόγηση και φωτογράφιση της ομάδας).
- iii. σκηνική παρουσίαση νέου δραματικού περιβάλλοντος
(θέατρο σκιών).

Ιστορικό Μουσείο (Αλεξανδρούπολη)

Το Ιστορικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης –ευρισκόμενο σε πόλη που 100 χρόνια πριν υποδέχθηκε Έλληνες πρόσφυγες για μόνιμη εγκατάσταση στην πατρίδα– επιλέχθηκε με κριτήριο τον ιστορικο-κοινωνικό του προσανατολισμό με στόχο, μεταξύ άλλων, την κατανόηση της προσφυγικής μνήμης και ταυτότητας. Οι δράσεις αναπτύχθηκαν σε μια από τις μόνιμες εκθέσεις του μουσείου με θέμα την τοπική ιστορία, στο οποίο προτάσσεται η αρμονική συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών οντοτήτων, λόγω του γεωπολιτικού και πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της Θράκης.

Ειδικότερα, οι εργαστηριακές συναντήσεις διεξήχθησαν τόσο στον ισόγειο χώρο, όπου υπάρχει μεγάλων διαστάσεων προθήκη, με αντίγραφο του ιστορικού πολεμικού πλοίου ‘Καλομοίρα’, της οικογένειας Βισβίτζη, Αινιτών αγωνιστών του 1821, όσο και στον πρώτο όροφο, με εκθέματα από την οικονομική, πολιτική, πολιτιστική, κοινωνική ζωή και τις ετερογενείς πληθυσμιακές ομάδες της

⁵ Για τη συγκεκριμένη εικαστική εγκατάσταση: βλ. <https://collection.emst.gr/projects/%CE%A4%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%B2%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B6%CF%89%CE%AE%CF%82-%CE%BC%CE%BF%CF%85/>

Αλεξανδρούπολης, από την ίδρυσή της (1880) ως τα τέλη περίπου του 20ου αιώνα (1980)⁶. Σε ανοιχτή πρόσκληση ανταποκρίθηκαν οκτώ (8) παιδιά της πόλης. Οι μουσειακές δράσεις είχαν ως θεματικό άξονα τη μνημονική, πολυτροπική διερεύνηση του εαυτού και του ‘άλλου’ μέσα από τοπόσημα και μουσειακά εκθέματα, με στόχο την κατανόηση του πολυπολιτισμικού τοπίου της Θράκης.

Ο σχεδιασμός περιλάμβανε:

α. Πρώτη συνάντηση

- i. Δημιουργία ατμόσφαιρας ομάδας
- ii. Γνωριμία με το αρχικό περιβάλλον
(παρατήρηση του εκθέματος, πολεμικού караβιού της θρυλικής οικογένειας Βισβίζη, που συμμετείχε στον αγώνα ανεξαρτησίας του 1821).⁷
- iii. Δημιουργία θεατρικού -νέου περιβάλλοντος
(θεατροπαιδαγωγική διερεύνηση βιωμάτων και διαμορφωτική αξιολόγηση, ψηφιακή σύνδεση με την ομάδα των παιδιών από την Αθήνα). Μέσα από το έκθεμα ‘Καλομοίρα’, που αποτελεί διάυλο-πέραςμα από το παρελθόν στο παρόν της Αλεξανδρούπολης –καθώς στην πόλη υπάρχουν μνημεία των Αινιτών, που μνημονεύουν τον αγώνα τους για ανεξαρτησία– η ομάδα διερεύνησε ζητήματα σχετικά με την ιστορική μνήμη, την προσφυγιά και την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Η μουσειακή δράση εμπλουτίστηκε με μηνύματα για ευοίωνα ταξίδια, που τα παιδιά κατέγραψαν και τοποθέτησαν σε ένα κουτί, ώστε να στείλουν μηνύματα ελπίδας, ειρηνικής συνύπαρξης και ευημερίας στα παιδιά της Αθήνας και των Βρυξελλών. Η δράση ολοκληρώθηκε με μια ‘παγωμένη εικόνα’ της ομάδας που παρουσιάστηκε σε τοπόσημα της πόλης, όπως στον φάρο της πόλης και στο μνημείο της κατετάνισσας Δόμνας Βισβίζη. Με φόντο τα τοπόσημα της πόλης, τα παιδιά έτειναν τα χέρια ψηλά, απευθύνοντας χαιρετισμό για ελευθερία, τονίζοντας τη σημασία της σχέσης του παρελθόντος με το παρόν, μέσα από τα μνημεία, για την κατανόηση της σχέσης μας με τους άλλους.

β. Δεύτερη συνάντηση

- iv. Δημιουργία θεατρικού -νέου περιβάλλοντος με αξιοποίηση θεατρικών τεχνικών (θεατροπαιδαγωγική διερεύνηση βιωμάτων και διαμορφωτική αξιολόγηση). Τα μουσειακά εκθέματα της μόνιμης έκθεσης, με στοιχεία από ποικίλες πολιτισμικές ομάδες, αποτέλεσαν το κύριο βιοματικό περιβάλλον. Ανάμεσά τους μία ήταν αυτή των κατοίκων της Αίνου, που μετέφεραν την κουλτούρα, την παράδοση και τις μνήμες τους στη Δυτική Θράκη. Αξιοποιήθηκαν θεατρικές τεχνικές, όπως η *παγωμένη εικόνα* και η *καρέκλα των αποκαλύψεων*, μέσω των οποίων τα παιδιά μοιράστηκαν σκέψεις για τους άλλους, για όσους έζησαν και ζουν στην περιοχή, για τα όνειρα και τις επιδιώξεις όσων μετακινήθηκαν στην πόλη, αφήνοντας πίσω τις πατρίδες τους. Σε μεγάλο χαρτόνι, στα αποτυπώματα από τις παλάμες τους, κατέγραψαν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους και ζωγράρισαν με θέμα την αρμονική συνύπαρξη των ανθρώπων κι ακόμα έγραψαν μηνύματα για ευοίωνα ταξίδια.

Μουσείο / Σπίτι Ευρωπαϊκής Ιστορίας (Βρυξέλλες)

Η επιλογή του Μουσείου Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις Βρυξέλλες, έδρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έγινε με βάση το κριτήριο συναντίληψης για την κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα. Το Μουσείο διέθετε δύο χώρους: έναν για τη μόνιμη έκθεση και έναν για τις εκπαιδευτικές δράσεις. Σε ανοιχτή πρόσκληση ανταποκρίθηκαν δεκατέσσερα (14) παιδιά από το Ευρωπαϊκό Σχολείο Βρυξελλών III.

Ο σχεδιασμός περιλάμβανε:

⁶. Στον πρώτο όροφο του Μουσείου περιλαμβάνονται, επίσης, εκθέματα με αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής.

⁷. Για το συγκεκριμένο έκθεμα: βλ. <https://ismo.gr/>

α. Πρώτη συνάντηση

- i. δημιουργία ατμόσφαιρας ομάδας.
- ii. γνωριμία με το αρχικό περιβάλλον (παρατήρηση των εκθεμάτων).

Η πρώτη συνάντηση επικεντρώθηκε στην έννοια της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας, με στόχο την κατανόηση του τρόπου, με τον οποίο η ατομική και συλλογική μνήμη καθορίζει την ταυτότητα καθενός σε σχέση με τον άλλο / τους άλλους. Ο μύθος της Ευρώπης και η διαχρονική ερμηνεία του, χάρτες του κόσμου, προσωπικά αντικείμενα από χαρακώματα του Α' παγκοσμίου πολέμου, και ένα μουσειακό έκθεμα, 'το παλτό', αποτέλεσαν σταθμούς στο ταξίδι της μνήμης⁸.

- iii. δημιουργία θεατρικού - νέου περιβάλλοντος (θεατροπαιδαγωγική και εικαστική διερεύνηση βιωμάτων και διαμορφωτική αξιολόγηση).

β. Δεύτερη συνάντηση

- iv. Δημιουργία θεατρικού - νέου περιβάλλοντος με αξιοποίηση θεατρικών τεχνικών (θεατροπαιδαγωγική διερεύνηση βιωμάτων και διαμορφωτική αξιολόγηση).

Η διερεύνηση της έννοιας της 'προπαγάνδας', μέσω της μελέτης της διαφοροποίησής της από την επικοινωνία, αποτέλεσε στόχο της δεύτερης συνάντησης. Τα παιδιά διερεύνησαν τον τρόπο, που η μετάδοση των γεγονότων ή των μηνυμάτων μπορεί να επηρεάσει αφενός την οπτική των αποδεκτών απέναντι στους άλλους, αφετέρου την ιδεολογία και τη ζωή τους. Τα εκθέματα-κλειδιά σε αυτήν τη συνάντηση ήταν αντικείμενα παραπληροφόρησης και προπαγάνδας από τη νεότερη ιστορία της Ευρώπης, καθώς και αντικείμενα από τη μεταναστευτική κρίση των τελευταίων ετών (21^{ος} αι.).

Δράσεις και στα τρία Μουσεία

γ. τρίτη / καταληκτική συνάντηση

- v. τελική αξιολόγηση (διαδικτυακή συνάντηση ομάδων και εμπνευστών από τις τρεις πόλεις).

Η τρίτη διαδικτυακή συνάντηση με όλες τις ομάδες από τις τρεις πόλεις συνιστούσε την τελική αξιολόγηση με αλληλεπιδραστικό και ανατροφοδοτικό χαρακτήρα, όπου τα παιδιά παρουσίασαν θεατρικά δρώμενα, τα οποία απηχούσαν τη διερεύνηση των προηγούμενων δύο συναντήσεων. Μάλιστα, τα παιδιά στο Ιστορικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης έπαιξαν στο αρμόνιο τον *Ύμνο στη Χαρά* του Μπετόβεν, που εμπλουτίστηκε με στίχους που έγραψαν τα ίδια, μεταφέροντας μήνυμα φιλίας. Ακολούθησε ανταλλαγή εμπειριών από το σύνολο των δράσεων και ένας πολύ δημιουργικός διάλογος ανάμεσα σε παιδιά και εμπνευστές.

Αξιολόγηση των παρεμβάσεων

Τα παιδιά έδειξαν αμείωτο ενδιαφέρον ενεργητικής συμμετοχής και πολύ θετικής ανταπόκρισης. Η αξιολόγηση των παρεμβάσεων έγινε με ποικίλα παιδαγωγικά-ερευνητικά εργαλεία, ενώ οι διαμορφωτικές αξιολογήσεις και η τελική αξιολόγηση της μουσειακής εμπειρίας έγιναν με ανατροφοδότηση της ομάδας μέσω ανοιχτής συζήτησης (Αθήνα, Αλεξανδρούπολη, Βρυξέλλες). Ταυτόχρονα, οι εμπνευστριες κατέγραψαν σε ερευνητικό ημερολόγιο τα συμβάντα, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα επανασχεδιασμού της επόμενης δράσης, μέσα από τις ανάγκες, τις αναζητήσεις και τα ενδιαφέροντα των παιδιών.

Τα προσδοκώμενα αποτελέσματα επιτεύχθηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό. Εμφανής ήταν η ενεργητική συμμετοχή των παιδιών μέσω δραματικής διερεύνησης και η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης σε ζητήματα προσέγγισης του εαυτού και του άλλου, του ελεύθερου πνεύματος, της ανάγκης για επικοινωνία και ανάπτυξη σχέσεων, πέρα από τους περιορισμούς των συνόρων.

Ειδικότερα,

- στην Αλεξανδρούπολη τα παιδιά, στο τοπικό μουσείο και στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον της πόλης, αναγνώρισαν μηνύματα ελευθερίας, στοιχεία από ποικίλες πολιτισμικές ομάδες, στοιχεία συνάντησης ανθρώπων και πολιτισμών. Στη διαδικτυακή δράση, εκτός από τον ενθουσιασμό τους,

⁸. Για τα παραπάνω εκθέματα: βλ. <https://historia-europa.ep.eu/en/permanent-exhibition/europe-ruins>

ήταν φανερή η νέα οπτική των μελών της ομάδας, καθώς αντάλλασαν ιδέες με τα παιδιά των άλλων πόλεων, προβληματίστηκαν με τις δράσεις τους, ενώ –στο τέλος– περιηγήθηκαν ξανά το Μουσείο με περισσότερο διερευνητική ματιά, σχολίασαν την πολυπολιτισμική ταυτότητα της Θράκης και τον εμφανή σεβασμό στο ‘έτερον’, όπως προβάλλεται στη μουσειακή έκθεση του πρώτου ορόφου του Ιστορικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης. Επίσης, τα παιδιά ζήτησαν να γίνουν στο μέλλον ανάλογες δράσεις, επιβεβαιώνοντας την αποτελεσματικότητα του μουσειοπαιδαγωγικού σχεδιασμού και την εμπλουτισμένη εμπειρία τους. Στο πλαίσιο του Προγράμματος φάνηκε ότι η σύμπραξη της Μουσειακής Αγωγής με την Παιδαγωγική του Θεάτρου λειτουργεί αποτελεσματικά.

- στην Αθήνα τα παιδιά, συνοδευόμενα από τους γονείς τους για τρία Σάββατα, έδειξαν τη χαρά του βιώματος και της ανακάλυψης μέσα από την Τέχνη, προσεγγίζοντας ένα έργο ‘εγκατάστασης’ με πολλαπλούς συμβολισμούς. Έμαθαν για τη δύσκολη πορεία της ζωής του καλλιτέχνη, ‘ταξίδεψαν’ με το καράβι του, πρόσθεσαν τα δικά τους αντικείμενα στο κενό κουτί του, δημιούργησαν τα δικά τους κουτιά, αναρωτήθηκαν για το νόημα της ζωής και συναντήθηκαν με τα παιδιά της Αλεξανδρούπολης μέσα από την ιστορία του δικού τους εκθέματος και το ζωντανά των ‘παγωμένων εικόνων’ που επιλέχθηκαν. Επιπλέον, παρατήρησαν τον εαυτό και τον άλλον μέσα από τα θεατρικά και εικαστικά παιχνίδια και ενεργήματα, ενώ συναντήθηκαν διαπολιτισμικά μέσα από τις διαφορετικές προσεγγίσεις μαθητών από την Αλεξανδρούπολη και τις Βρυξέλλες. Τέλος, δημιούργησαν τραγούδι σε θρακιώτικο σκοπό για όλη την εμπειρία τους.
- στις Βρυξέλλες τα παιδιά επισκέφθηκαν για τρία Σάββατα το ‘Μουσείο/Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας’. Στόχος ήταν μέσα από επιλεγμένα εκθέματα του Μουσείου και παιδαγωγικές δραστηριότητες να γνωρίσουν αρχικά τους εαυτούς τους ως Έλληνες και Ευρωπαίους πολίτες και στη συνέχεια τους ‘άλλους’ (τα παιδιά από την Αθήνα και την Αλεξανδρούπολη) και να αντιληφθούν ότι μια κοινή ταυτότητα συνδέει τον ελλαδικό και τον ευρωπαϊκό χώρο: η μνήμη της κοινής ιστορικής συνείδησης. Συγκεκριμένα, τα παιδιά ανέτρεξαν στο προσωπικό τους παρελθόν με τη βοήθεια προσωπικών τους αντικειμένων και κατόπιν στο παρελθόν της Ευρώπης με τη βοήθεια μουσειακών αντικειμένων, ώστε να αντιληφθούν ότι η μνήμη είναι η βάση της μάθησης, της αυτογνωσίας και του πολιτισμού. Με κεντρικό μουσειακό αντικείμενο το ‘Πανωφόρι του Ιωσήφ’, του επιζήσαντος του Ολοκαυτώματος, Γιόζεφ Φράνκελ δημιούργησαν καλλιτεχνικά τον δικό τους βιογραφικό ‘χάρτη’ και κατανόησαν ότι η ατομική, συλλογική και πολιτιστική τους ύπαρξη οφείλεται σε όσους ‘άλλους’ έχουν επιδράσει σε αυτούς.

Αποτελέσματα του Προγράμματος

Τα πολλαπλά αποτελέσματα του Πολιτιστικού Προγράμματος αφορούσαν στην επίτευξη γενικών και ειδικών στόχων για παρατήρηση, δημιουργική διερεύνηση και αξιολογική κρίση. Οι ανοιχτές συζητήσεις έδειξαν ότι τα παιδιά:

- α. διεύρυναν τις αντιλήψεις τους με τη μετατόπιση των αρχικών στενών ορίων για τη χρήση και τη λειτουργία ενός μουσείου⁹,
- β. γνώρισαν σύγχρονους τρόπους έκφρασης και δημιουργίας,
- γ. συναντήθηκαν με σύγχρονα παγκόσμια θέματα της μετανάστευσης, του πολέμου, της αποξένωσης από τον άλλο και τον εαυτό, της βίας, της φτώχειας, της απουσίας ή της ρευστότητας νοήματος, της αποξένωσης του ανθρώπου από τη φύση, της ταυτότητας και ετερότητας, της ύπαρξης συνόρων (ενδεικτικές θεματικές των μονίμων και περιοδικών εκθέσεων των Μουσείων),
- δ. ταυτόχρονα, τα παιδιά βίωσαν την καλλιτεχνική συνάντηση με τους δημιουργούς, τις πολλαπλές ερμηνείες των έργων, τη χαρά ενεργητικής συμμετοχής στον πολιτισμό, με εργαλεία διαπολιτισμικής επικοινωνίας τη θέαση του άλλου, την κριτική σκέψη, την κατανόηση και την ανοχή των αντιφάσεων- αντιθέσεων, τον πλουραλισμό των γλωσσών.

⁹. Ως προς την ανάλυση του περιεχομένου των ανοιχτών συζητήσεων, βλ. το άρθρο των Α. Ζαννή & Δ. Τελειώνη στο παρόν τεύχος που αφορά στο ίδιο πολιτιστικό πρόγραμμα.

Συμπεράσματα

Η Παιδαγωγική του Θεάτρου, υπό το πρίσμα της ‘ανοιχτότητας’ προς το πρόσωπο του ‘άλλου’, συνυφαίνεται και ενισχύει την ενσυναίσθηση, την αλληλεγγύη και τον σεβασμό, μέσω διαπολιτισμικών διαδικασιών, με στόχο τη συνεισφορά της στην καλλιέργεια συμπεριφορών που προωθούν την ένταξη, τη συνοχή, τη διαπερατότητα, την αναγνώριση.

Η βαθιά ανάγκη του ανθρώπου για συνάντηση με τον ‘άλλο’ αποτελεί αγαπητική αυτοπροσφορά και συνθήκη αυτοπραγμάτωσης του εαυτού, που συμπάσχει με το πρόσωπο του ‘άλλου’ (Κοσμόπουλος, 1995 & Παπαδόπουλος, 2010). Σε αυτό το πλαίσιο, η χαρά της συνύπαρξης αποτελεί θεμελιώδες αξίωμα που νοηματοδοτείται από την ανάγκη του συμπάσχοντος υποκειμένου να συναντήσει το πρόσωπο του άλλου στο περιβάλλον της ομάδας (Παπαδόπουλος, 2010).

Τα παιδιά, οι συμμετέχουσες εκπαιδευτικοί και οι καλλιτέχνες, μέσα από τις δράσεις του προγράμματος ‘Δια-πόλις’ συν-διαμόρφωσαν περιβάλλον καλλιτεχνικού διαπολιτισμικού βιώματος με ‘άτυπο’ σκηνικό και διερευνητικό πλαίσιο τους χώρους τριών διαφορετικών μουσείων, όπου ο διαπολιτισμός και ο πολυτροπισμός της συνύπαρξης διαφορετικών έργων και δημιουργών αποτελούσε, αυτόματα, ερέθισμα στοχασμού και βίωσης του εαυτού σε ποικίλα ιστορικοκοινωνικά και χωροχρονικά πλαίσια. Οι σκέψεις και τα συναισθήματα βρέθηκαν σε πλοία, πραγματικά ή σε άλλα, όπου οι συμμετέχοντες προβληματίστηκαν, προβληματίστηκαν, δημιούργησαν τα δικά τους καράβια.

Βιβλιογραφία

- Bennett, S. (2012). *Theater and Museum*. N. York: Palgrave.
- Edmiston, B. (2014). *Transforming Teaching and Learning with Active and Dramatic Approaches: Engaging Students Across the Curriculum*. New York & London: Routledge.
- Falk, J. H., & Dierking, L. (eds). (2000). *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira.
- Fraser, J. (2004). *Museums, drama, ritual and power a theory of the museum experience*. Doctoral Dissertation. Leicester: University of Leicester.
- Gardner, H. (1985). Towards a theory of dramatic intelligence. In J. Kase-Polisini (ed.), *Creative Drama in a Developmental Context* (pp. 295-312). New York: University Press of America.
- Habermas, J. (1994). *Αγώνες Αναγνώρισης στο Δημοκρατικό Κράτος Δικαίου*. Αθήνα: Νέα Σύνορα Λιβάνη
- Heathcote, D., & Bolton, G. (1995) *Drama for learning: Dorothy Heathcote's Mantle of the Expert approach to Education*. Portsmouth & USA: Heinemann.
- Jackson, A., & Kidd, J. (2008) *Performance, Learning and Heritage*. University of Manchester.
- Jackson, A., & Vine, Ch. (2013). *Learning through Theatre: The Changing Face of Theatre in Education*. London: Routledge.
- Καραγιάννη, Α. & Παπαδόπουλος, Σ. (2019). Διαχείριση της μνήμης σε μουσειακό περιβάλλον: Εκπαιδευτικό πρόγραμμα θεατρικής διερεύνησης. *Μέντορας*, 17-18, 147-173.
- Karagianni, A. & Papadopoulos, S. (2019). Museum Experience through Inquiry Drama. *Drama Research: International Journal of Drama in Education*, 10(1), 2-22.
- Καραγιάννη, Α. (2020). *Παιδαγωγική αξιοποίηση της διερευνητικής δραματοποίησης σε μουσειακό περιβάλλον από παιδιά σχολικής ηλικίας: η περίπτωση μαθητών Δημοτικού σχολείου και Γυμνασίου*. Διδακτορική Διατριβή. ΠΤΔΕ. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Κοσμόπουλος, Α. (1995). *Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική του Προσώπου*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Krappman, L. (1976). *Neuere Rollenkonzepte als Erklärungsmöglichkeit für Sozialisationsprozesse*. In M. Auwärter, E. Kirsch & K. Schröter: *Seminar: Kommunikation, Interaktion, Identität*. Frankfurt: Suhrkamp.

- Μάρκου, Γ. (2010). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Neelands, J. & Goode, T. (2015). *Structuring drama work. A handbook of available forms in theatre and drama*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nicholson, H. (2005) *Applied Drama*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Nicholson, H. (2009). *Theatre and Education*. US: Palgrave Macmillan.
- Nikonanou, N., & Venieri, F. (2017). Interpreting social issues: Museum theatre’s po-tential for critical engagement. *The Inclusive Museum*, 6 (3), 16-32.
- Ο’Toole, J. (1992). *The process of drama: Negotiating art and meaning*. London: Routledge.
- Ο’Toole, J. (2006). *Doing drama research. Stepping into enquiry in drama, theatre and education*. City East QLD: A Drama Australia Publication.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2007). *Με τη Γλώσσα του Θεάτρου, η Διερευνητική Δραματοποίηση στη Διδασκαλία της Γλώσσας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2010). *Παιδαγωγική του Θεάτρου*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2021). *Θέατρο στην εκπαίδευση και αρχαία ελληνική σκέψη. Μίμησις τοῦ καλλίστου βίου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαδόπουλος, Σ. & Καραγιάννη, Α. (2021). Α-τοπος μνήμη: θέατρο στο μουσείο. Στο Σ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ο χρόνος στο Θέατρο: Θεατρική μνήμη ενός άχρονου παρόντος* (σσ. 265-284). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαδόπουλος, Σ. & Φιλίππουπολίτη, Α. (2019). Για μια νέα σύμπραξη της Παιδαγωγικής του Θεάτρου και του Μουσείου. *Επιστήμες - Μέτρον - Λόγος*, 2, 60-68.
- Papadopoulos, S., Karagianni, A., & Filippoupoliti, A. (2022). Inquiry Drama as a Method to Explore the Museum Environment. An Action Research Example at the Historical Museum of Alexandroupolis (Greece). *Culture. Society. Economy. Politics*, 2(2), 80-99.
- Παρθένης, Χ. (2020). *Πολιτική και Πρακτική της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Η αναγκαιότητα νέων παιδαγωγικών και θεσμικών προσεγγίσεων στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες*. Αθήνα: Gutenberg.
- Wood, J. (2010). *Inquiry-based Learning in the Arts. CILASS (Centre for Inquiry-based Learning in the Arts and Social Sciences)*. University of Sheffield.
- Φιλίππουπολίτη, Α. (2015). Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση. Στο Ν. Νικονάνου (επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα* (σσ. 27-49). Αθήνα: ΣΕΑΒ.